

УДК 346.91:347.957(477)

Антоніна Згама,

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу

Міжнародного гуманітарного університету

ПРО ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ В КОНТЕКСТІ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВА НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена дослідженню питань обмеження права на касаційне оскарження у господарському процесі. Проведено аналіз законодавства та судової практики з цього питання. Проаналізовано забезпечення доступу до правосуддя під час перевірки господарським судом касаційної інстанції законності й обґрунтованості судових рішень. Розглядаються проблеми права на касаційне оскарження у разі розгляду малозначних справ у господарському процесі.

Ключові слова: господарський процес, доступ до правосуддя, право на касаційне оскарження, суд касаційної інстанції, малозначна справа.

Постановка проблеми. Доступність правосуддя є однією з передумов утвердження судової гілки влади як повноцінного й самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини. Проблема доступності правосуддя не обмежується окремою державою. Ця проблема привертає увагу і міжнародного співтовариства, тому можна погодитися з думкою про інтернаціоналізацію стандартів у галузі судоустрою [1, с. 97]. Право касаційного оскарження займає провідне місце в системі механізму судового захисту прав і законних інтересів та безпосередньо впливає на рівень забезпечення доступності правосуддя у державі. Тому закономірно, що серед основних засад господарського судочинства міститься й такий, як принцип забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках (п. 9 ч. 3 ст. 2 ППК України).

Водночас закріплення процесуальним законом обмежень права на касаційне оскарження, насамперед у малозначних справах, викликало жваву дискусію в юридичних колах. Правова невизначеність в окреслених питаннях та наявність цілого ряду оціночних категорій, якими керується суд касаційної інстанції у допуску справи до розгляду, вносить своєрідний дисбаланс у функціонування господарського правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Теоретичну основу дослідження питань доступності правосуддя, зокрема механізму оскарження судових рішень, склали праці таких фахівців у галузі права, як С. Демченко, Т. Дроботова, Л. Зуєвич,

В. Мартиненко, А. Монаєнко, А. Помазанов та ін., які заклали підґрунтя для подальшого всебічного наукового опрацювання вказаного блоку проблем. Разом із тим доцільність встановлення обмеження права на касаційне оскарження у світлі нинішнього реформування національної процесуальної системи залишається актуальним, а його вирішення – далеким від одностайності.

Метою статті є розгляд та аналіз законодавчих положень стосовно обмеження права на касаційне оскарження судових рішень у господарському судочинстві, з'ясування підходів до встановлення такого обмеження, а також окреслення основних проблем правозастосування у цьому питанні в тому числі шляхом дослідження наявної судової практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміни в підході до права на касаційне оскарження спричиняють появу питання стосовно кореляції їх із положеннями міжнародних актів та європейською судовою практикою. Так, у Рекомендаціях № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи від 07.02.1995 [2] державам-членам рекомендовано вживати заходів щодо визначення кола питань, які вилучено з права на апеляцію та касацію, для попередження будь-яких зловживань системою оскарження. При цьому скарги до суду третьої інстанції мають подаватися передусім щодо тих справ, які потребують третього судового розгляду (наприклад, справ, які розвиватимуть право або сприятимуть однаковому тлумаченню

закону, враховуючи справи, в яких питання права мають значення для широкого загалу).

У рішенні Європейського суду з прав людини від 05.04.2018 у справі «Зубац проти Хорватії» (*Zubac v. Croatia*) [3] визначено критерії застосування законодавчих обмежень щодо доступу до Верховного суду, такі як: передбачуваність обмеження; несприятливі наслідки помилок під час провадження, що призвело до відмови заявникові у доступі до вищого суду; можливість стверджувати, що такі обмеження здатні спричинити «надмірний формалізм». Суд звернув увагу, що оскаржуване обмеження мало законну мету – дотримання встановленого законом раціонального порогу для подання скарг до Верховного Суду задля забезпечення того, щоб найвища інстанція з огляду на її роль [курсив тут і далі наш – А.З.] розглядала лише питання, які мають фундаментальне значення.

З огляду на це можна дійти висновку, що доступність правосуддя у контексті того, чи є обґрунтованими та потрібними обмеження права на касаційне оскарження, має визначатися через призму завдань суду касаційної інстанції, його функцій. Зокрема, основне завдання, що стоїть перед судом касаційної інстанції, полягає в забезпеченні сталості та єдності судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), а основна функція з огляду на ч. 2 ст. 287 ГПК України – у перевірці правильності застосування судами нижчих інстанцій норм матеріального чи порушення норм процесуального права. Вочевидь, підхід законодавця щодо запровадження обмежень права касаційного оскарження є закономірним.

Отже, міжнародна практика допускає встановлення одностайності рішень суду апеляційної інстанції та заборону їх перегляду у касаційному порядку, крім випадків, визначених законом. Поряд із цим постає питання: а що ж обмежується при цьому – право на касаційний перегляд чи все ж таки право на касаційне оскарження?

Певну ясність у відповідь, хоча й неостаточно, вносить назва розділу IV ГПК України «Перегляд судових рішень», у якому міститься глава друга «Касаційне провадження». При цьому в параграфі 1 («Касаційна скарга») гл. 2 цього ж розділу IV йдеться про право касаційного оскарження (ст. 287 ГПК), строки касаційного оскарження (ст. 288 ГПК).

Питання права касаційного оскарження та права касаційного перегляду належать до числа доволі досліджених наукою про-

цесуального права, проте погляди вчених із цього приводу різняться. Так, А.В. Помазанов говорить про право на касаційне оскарження, право на відкриття касаційного провадження та право на касаційний перегляд як рівнозначні поняття. При цьому тут же зазначає, що право на касаційне оскарження є передумовою виникнення двох останніх [4, с. 132]. На думку В.М. Мартиненка, «перше по суті є правом на подачу скарги до суду вищої інстанції, тоді як друге – правом на повторний розгляд фактичних і юридичних аспектів справи судом вищої інстанції. <...> фактично обмеженню підлягає право на перегляд судового рішення, оскільки його виникнення обумовлене певними вимогами, які необхідно виконати стороні у справі» [5].

Насамперед варто визначитись, що лежить в основі цих понять. Касаційне оскарження – це порядок, умови й послідовність подання касаційної скарги на судові рішення суду першої інстанції (після апеляційного перегляду справи), суду апеляційної інстанції у визначених законом випадках. Касаційне провадження слід розглядати як сукупність дій суду касаційної інстанції та осіб, які беруть участь у справі, що здійснюється з метою перевірки законності та обґрунтованості актів суду першої та апеляційної інстанції на підставах і у випадках, визначених законом. На наш погляд, касаційний перегляд охоплює як процедуру подання касаційної скарги, так і саме провадження в суді касаційної інстанції, результатом чого буде ухвалення відповідної постанови, тобто сукупність процесуальних інструментів для отримання кінцевого позитивного результату.

Вочевидь, про рівнозначність права на касаційне оскарження і права на касаційний перегляд не йдеться. Крім того, варто врахувати мету встановлення процесуальних бар'єрів, а саме забезпечення основного завдання суду касаційної інстанції, про яке вже вище згадувалось. Тому в цьому аспекті доречно говорити про *обмеження в подачі касаційної скарги* на судові рішення у певних категоріях справ, відповідно до приписів процесуального закону, *тобто обмеження права на касаційне оскарження судового рішення*.

Якщо оскарження спрямоване на забезпечення можливості подачі скарги на судові рішення нижчих інстанцій, то перегляд повинен забезпечувати процес підтвердження чи спростування правильності такого рішення через механізм ознайомлення з наявними матеріалами справи. З цієї позиції формулювання п. 8 і 9 ч. 3 ст. 2 ГПК (забезпечення права на апеляційний *перегляд справи* та, відповідно, забезпечення права на касацій-

не оскарження судового рішення у визначених законом випадках) є на перший погляд обґрунтованими. Адже законодавець тим самим намагався розмежувати процесуальні особливості апеляційної та касаційної стадій господарського процесу та їх призначення. Проте з позицій розумної уніфікації стосовно стадій перегляду має бути закріплено право на апеляційне оскарження судових рішень, а не право на апеляційний перегляд справи, як це й було у попередній редакції ст. 129 Конституції України.

Науковцями на основі тих чи інших критеріїв розроблено різні класифікації передумов права на позов [6, с. 45-73], права на оскарження судових рішень [7, с. 9-11]. Традиційно серед передумов права на оскарження (не є винятком і касаційне оскарження) виділяють три: суб'єктивні, об'єктивні та формальні. Не вдаючись до детальної їх характеристики, зазначимо, що не всі ці передумови можна вважати власне процесуальними фільтрами у контексті обмеження права доступу до правосуддя.

Теза про те, що доступ до правосуддя розглядається як точне, послідовне, неухильне дотримання процесуальної форми, натепер не потребує доведення. Разом із тим процесуальні обмеження права касаційного оскарження можуть розглядатися у двох аспектах: 1) як *інтегруючий фактор*, що застосовується з метою формування єдиної правозастосовчої практики та вирішення тих правових питань, які є вирішальними для неї, а також «відсіювання» касаційних скарг за майновим цензом та у справах незначної складності в тому числі через уникнення надмірного формалізму; 2) як *дисциплінуючий фактор*, тобто стимулювання учасників господарського процесу до сумлінного виконання процесуальних обов'язків, передбачених процесуальним законом, через настання несприятливих процесуальних наслідків (зокрема, йдеться про підстави для залишення касаційної скарги без руху або її повернення).

Втім, якщо учасник справи не виконує процесуальні приписи закону (наприклад, щодо форми і змісту касаційної скарги, порядку і строків її подання тощо), він втрачає право на касаційне оскарження судового рішення, але це не означає, що його позбавили цього права. Коректніше говорити про те, що процесуальні дії такого учасника призвели до негативних наслідків у вигляді неприйняття його касаційної скарги, тобто неможливості переглянути справу в касацій-

ному порядку. Маємо переконання, що саме перший підхід безпосередньо пов'язаний з реалізацією права на доступ до правосуддя, тому наступний напрям дослідження стосуватиметься цієї частини.

Наразі відкритим, на наш погляд, залишається питання про можливість та допустимість захисту прав осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, інтереси та/або обов'язки у певних випадках. Зокрема, нормами п. 1 ч. 1 ст. 287 ГПК передбачено, що учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, інтереси та (або) обов'язки, мають право подати касаційну скаргу на рішення суду першої інстанції після апеляційного перегляду справи та постанову суду апеляційної інстанції, крім судових рішень, визначених у частині третій цієї статті. Втім, відповідно до частини 4 цієї ж статті, особа, яка не брала участі у справі, якщо суд вирішив питання про її права, інтереси та (або) обов'язки, має право подати касаційну скаргу на судові рішення лише після його перегляду в апеляційному порядку за її апеляційною скаргою.

Проте позиція Верховного суду України в цьому питанні є неоднозначною. Так, в одній із справ суд відмовив у прийнятті касаційної скарги на підставі того, що скаргник на момент звернення до касаційного суду не набув процесуальної дієздатності, у зв'язку з тим, що перед тим, як звертатися до суду касаційної інстанції, касатор повинен був оскаржити рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку [8]. При цьому суд не врахував, що по-перше, скаргник набув право власності на нерухоме майно після винесення рішення судом першої інстанції; по-друге, рішення суду першої інстанції відповідає інтересам скаргника, а тому й не вирішує питання про права та обов'язки останнього, а отже, не потребує апеляційного перегляду.

Разом із тим в іншій справі суд касаційної інстанції продемонстрував протилежний підхід до трактування тієї ж ч. 4 ст. 287 ГПК України, з яким цілком погоджуємось. Зокрема, в ухвалі від 04.06.2018 у справі № 922/4819/16 суд звернув увагу на те, що стаття 297 ГПК України¹ розмежовує два випадки звернення осіб, які не брали участі у справі, а саме: перший – оскарження постанови апеляційного господарського суду; другий – оскарження рішення місцевого господарського суду, яке переглянуто

¹ Колегією суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України помилково зроблене посилення на статтю 297 ГПК України, замість ст. 287. Такий висновок робимо з огляду на положення самої ухвали та зміст даних статей, а також враховуючи відсутність частини четвертої в статті 297 ГПК.

апеляційним судом за апеляційною скаргою такої особи [9].

Таким чином, з'ясовуючи питання, чи мають особи, що не брали участі у справі, але суд вирішив питання про їхні права та/ або обов'язки, право на касаційне оскарження, слід виходити з того, що таке право у разі оскарження: 1) постанови апеляційного господарського суду передбачене п. 1 ч. 1 ст. 287 ГПК (якщо рішення суду першої інстанції не зачіпає їхніх прав та обов'язків, а отже, не потребує апеляційного оскарження); 2) рішення суду першої інстанції передбачене п. 4 ст. 287 ГПК України (лише після перегляду такого рішення суду першої інстанції апеляційним судом).

Варто зупинитись також на випадках обмеження права на касаційне оскарження з точки зору об'єктивних передумов права на таке оскарження. Так, відповідно до ч. 3 ст. 287 ГПК України не підлягають касаційному оскарженню: 1) рішення, ухвали суду першої інстанції та постанови, ухвали суду апеляційної інстанції у справах, рішення в яких підлягають перегляду в апеляційному порядку Верховним Судом України; 2) судові рішення у малозначних справах, крім випадків, якщо: а) касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики; б) особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до ГПК позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, під час розгляду іншої справи; в) справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу; г) суд першої інстанції відніс справу до категорії малозначних помилково.

Перший випадок є цілком логічним, оскільки справи щодо оскарження рішень третейських судів та про видачу наказів на примусове виконання рішень третейських судів розглядаються апеляційними господарськими судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом.

У контексті питань малозначності варто зазначити таке. Відповідно до ч. 5 ст. 12 ГПК

України малозначними справами є: 1) справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2) справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких не перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Буквальне тлумачення ч. 1 та 2 ст. 247 ГПК України дозволяє дійти висновку, що у порядку спрощеного позовного провадження можуть розглядатися як: 1) малозначні, так і 2) інші справи, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Але друга категорія справ теж підпадає під визначення малозначних справ, наведених у ч. 5 ст. 12 ГПК, що свідчить про відсутність правової визначеності у цьому питанні. Отже, на підставі аналізу ч. 5 ст. 12 ГПК України можна виділити два критерії віднесення справи до категорії малозначних: 1) об'єктивний, пов'язаний з ціною позову, що не повинна перевищувати 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2) суб'єктивний, що лежить у межах дискреційних повноважень суду (віднесення справи до малозначної на розсуд самого судді).

При цьому стосовно справ, ціна позову яких не перевищує 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, Верховний Суд України є одноставним [10]. Іншою є ситуація навколо кваліфікації справ, котрі становлять значний суспільний інтерес або мають виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу².

Крім того, своєрідним бар'єром у реалізації права на касаційне оскарження є положення ч. 2 ст. 293 ГПК України з позиції необґрунтованості касаційної скарги у справі з ціною позову, що не перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (крім справ, які відповідно до ГПК розглядаються за правилами загального позовного провадження), а

² Наприклад, Касаційний господарський суд у складі Верховного суду України у справі № 904/8162/17 відмовив у відкритті касаційного провадження, мотивуючи тим, що справа є малозначною, а аргументи того, що скажник є світовим лідером з виробництва сталі та зарекомендував себе як чесне і добросовісне підприємство у всіх ділових відносинах, а тому всі судові справи, що виникають зі спорів між позивачем та відповідачем, для скажника мають виняткове значення, суд визнав непереконливими [11].

В іншій справі № 910/10189/17 Касаційний господарський суд у складі Верховного суду України погодився з доводами скажника, що дана справа разом з іншими аналогічними справами, які стосуються захисту авторських прав, «формує правове поле» в Україні у сфері авторського права. Суд касаційної інстанції в ухвалі про відкриття касаційного провадження також зазначив, що спори у сфері авторського права набули «більш менш широкого розмаху зовсім нещодавно», а тому практика перебуває «тільки в процесі вельми складного формування» [12].

також у разі оскарження ухвали (крім ухвали, якою закінчено розгляд справи) якщо: 1) Верховний Суд вже викладав у своїй постанові висновок щодо питання правильного застосування норми права, порушеного в касаційній скарзі, і суд апеляційної інстанції переглянув судові рішення відповідно до такого висновку; або 2) правильне застосування норми права є очевидним і не викликає розумних сумнівів щодо її застосування чи тлумачення. Зокрема, у цьому контексті в одній із справ господарський суд касаційної інстанції додатково відзначив, що касаційна скарга фактично зводиться до переоцінки встановлених господарськими судами попередніх інстанцій обставин справи [13].

Водночас варто врахувати наявність темпорального чинника, що теж стосується обмеження права на касаційне оскарження. Йдеться про подання касаційної скарги після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків: 1) подання касаційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, інтереси та (або) обов'язки; 2) пропуску строку на касаційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили (ч. 4 ст. 293 ГПК України). Зазначена норма цілком вписується в загальну концепцію захисту прав та інтересів осіб, що здійснюють господарську діяльність, які не можуть залишатися безмежно довго незахищеними.

Висновки

Отже, не можна ставити знак рівності між обмеженням права на касаційне оскарження та обмеженням доступу до правосуддя. Нині проблема полягає не в наявності законодавчих обмежень права на касаційне оскарження, а в неготовності суспільства усвідомити неможливість касаційного перегляду конкретної справи у майбутньому та зосередитись на дотриманні чітких процедур на всіх стадіях розгляду справи. Застосування того чи іншого законодавчого бар'єру для обмеження права на касаційне оскарження має бути об'єктивно виправданим та обґрунтованим. Зазначене означає, що: 1) застосування касаційних фільтрів має відповідати основним засадам господарського судочинства, завданням та функціям суду касаційної інстанції; 2) застосування таких обмежень повинно відбуватися через призму реалізації дискреційних повноважень суду касаційної інстанції з урахуванням інтересів держави, суспільства, особи та паралельно з підвищенням якості судочинства в судах першої

та апеляційної інстанцій, а також довіри суспільства до останніх; 3) наявність цілого ряду оціночних категорій у питанні мало-значності справ вимагає збалансування правових позицій за участю суддів Верховного суду України для їх можливого обґрунтованого застосування.

Список використаних джерел:

1. Демченко С. Про поняття «правосуддя і «доступність правосуддя». *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 96-102.
2. Рекомендація № R (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам членам щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем та процедур оскарження у цивільних і торгівельних справах від 07 лютого 1995 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153
3. Рішення Європейського суду з прав людини від 05.04.2018 у справі «Зубац проти Хорватії» (Zubac v. Croatia). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng>
4. Помазанов А.В. Здійснення права на касаційне оскарження та відкриття касаційного провадження. *Вісник НТУУ «КПІ. Політологія. Соціологія. Право»*. 2018. Вип. 2 (38). С. 132-136.
5. Мартиненко В.М. Судові рішення та доступність механізмів їх оскарження. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2011. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=235>
6. Гурвич М.А. Право на иск / отв. ред. А. Ф. Клейнман; Академия наук СССР. Институт права. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
7. Ломакіна О.А. Перегляд судових актів господарського суду в апеляційному порядку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2009. 22 с.
8. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України від 08.05.2018 у справі № 21/896/2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73938749>
9. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України від 04.06.2018 у справі № 922/4819/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74456128>
10. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України у справі № 910/17563/17 від 05.03.2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72605527>
11. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України у справі № 904/8162/17 від 13.04.2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73397534>
12. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України від 16.04.2018 у справі № 910/10189/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73473174>
13. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного суду України від 02.05.2018 у справі № 915/986/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73730384>

Статья посвящена исследованию вопросов ограничения права на кассационное обжалование в хозяйственном процессе. Проведен анализ законодательства и судебной практики в этой части. Проанализировано обеспечение доступа к правосудию при проверке хозяйственным судом кассационной инстанции законности и обоснованности судебных решений. Рассматриваются проблемы права на кассационное обжалование в случае рассмотрения малозначимых дел в хозяйственном процессе.

Ключевые слова: хозяйственный процесс, доступ к правосудию, право на кассационное обжалование, суд кассационной инстанции, малозначимое дело.

The article is devoted to the study of the limitation of the right for the cassation appeal in the commercial proceeding. The analysis of legislation and judicial practice concerning this issue is carried out. The author analyzes ensuring of the right to access to justice connected with verification of lawfulness and rationale of court decisions by the commercial court of the cassation instance. The article is devoted to the issue of minor cases in the commercial proceeding.

Key words: commercial proceeding, access to justice, right for the cassation appeal, court at cassation instance, minor case.

